

O'ZBEK MUMTOZ SHE'RIYATIDA MASNAVIY JANRI TABIATI, GENEZISI, XUSUSIYATLARI

O'roqova Nafosat Yoriyevna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Buxoro davlat universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7131543>

ARTICLE INFO

Received: 26th September 2022

Accepted: 28th September 2022

Online: 01st October 2022

KEY WORDS

masnaviy, qadimgi o'zbek (turkiy) adabiyoti, qo'sh qofiyalar, zamonaviy adabiyot, nasr va she'riyat.

Islomgacha bo'lgan o'zbek adabiyotida masnaviy she'riy shaklining paydo bo'lish tarixi adabiyotshunoslarda katta qiziqish uyg'otib kelmoqda va bu adabiyotshunoslikning munozarali masalalaridan biri hisoblanadi. Bir qator olimlar qadimiy turkiy adabiyotda masnaviyning paydo bo'lganligini tan olishsa, boshqalari esa bu she'riy shakl turkiy-fors adabiyoti shakllanishining dastlabki davrlarida paydo bo'lgan, deb ta'kidlaydilar. Bunday qarama-qarshi nuqtai nazar ob'yektiv va sub'yektiv omillarga bog'liq. Bir tomondan, qadimgi Movarounnahr yozma yodgorliklari orasida bizgacha yetib kelgan kichik bir qismi ham to'laqonli adabiy she'riy asarlar yo'q. Ularning aksariyati zardushtiylik diniy matnlariga tegishli yuri [2]. Bu holat allaqachon murakkab masala yechimini ma'lum darajada og'irlashtiradi va tadqiqotchilarning ikkinchi guruhiga o'z taxminlariga ishonch hosil qilish uchun asos beradi. Boshqa tomondan, turkiy-fors

ABSTRACT

Maqolada o'zbek mumtoz she'riyatida masnaviy janri tabiati, genezisi, xususiyatlari, masnaviy she'riy shaklining kelib chiqishi va shakllanishi muammolari o'rganilib, ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Muallif qadimgi o'zbek (turkiy) manbalariga tayangan holda, avvalgi ilmiy adabiy asarlar tushunchalarini hisobga olgan holda masnaviy she'riy tizimining ildizlari islomgacha bo'lgan adabiyotga borib taqalganligini ochib beradi.

adabiyoti taraqqiyotining dastlabki bosqichidayoq masnaviy she'riy shaklining mukammalligi, yaxlitligi va to'liqligi, go'zalligi va ravonligi she'riy shaklni takomillashtirish va sayqallashning uzoq va murakkab jarayonidan dalolat beradi, bu esa qisqa vaqt ichida yakunlanishi mumkin emas.

O'tmishdoshlar va hozirgi zamon olimlarining ilmiy asarlarida qadimiy adabiyotda masnaviy eslatuvchi she'riy doston va misralar borligi tilga olinadi va hatto ulardan ba'zilarining nomi ham keltiriladi, bu esa ma'lum darajada bu masala yechimiga oydinlik kiritadi. Biz olimlarning fikri va mavjud ma'lumotlarga asoslanib, islomgacha bo'lgan adabiyotda masnaviy she'riy janrining paydo bo'lish davri va vaqtini aniqlashga harakat qilishga qaror qildik.

Shunday qilib, masnaviy (arab. – ikkilik. Ko'pligi – masnaviyot) – har bir baytning misralari qofiyadosh bo'lgan va baytdan

baytga qofiyasi yangilanib boradigan she'riy shakl: a-a, b-b, v-v, ...

Mumtoz adabiyotda (masalan: Alisher Navoiy asarlarida) syujetli kichik she'riy asarlar ham, dostonlar ham masnaviy deb yuritiladi. Turkiy adabiyotda masnaviy shakli ilk bor Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida qo'llangan. Durbekning "Yusuf va Zulayho", Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" asarlari masnaviyda bitilgan. Navoiy davriga kelib masnaviy epik she'riyatning asosiy janri bo'lib qoldi. Ulug' shoirning asosiy epik asarlari ("Xamsa", "Lison ut-tayr" va boshqalar) masnaviy janrida yozilgan. Masnaviy Hozirgi zamon o'zbek she'riyatida ham qo'llanmoqda. Bunga H.Olimjonning "O'zbekiston" she'ri, G.G'ulomning "Ko'kan", "Egalari egallaganda" dostonlari va boshqalar misol tariqasida ko'rish mumkin [1].

Adabiyotshunos olim Muhammad Muxtoriyning fikricha, masnaviy she'riy shakli boshqa ko'plab adabiy janrlar qatori og'zaki shaklda vujudga kelgan va ma'lum vaqt o'tgachgina yozma shaklga ega bo'lgan. Ma'lumki, qadimgi O'zbekistonda diniy matn va asarlarni yozish keng qabul qilinmagan. Ular maxsus tayinlangan odamlar tomonidan yodlangan va og'izdan og'izga o'tgan. M.Muxtoriy o'zbek xalqining qadimiy she'r va dostonlari haqida fikr yuritar ekan, she'r kuylash qadim zamonlardayoq mavjud bo'lgan va cholg'u chalish bilan birga kelganligini ta'kidlaydi. Fors-turk adabiyoti taraqqiyotining dastlabki bosqichida ham islomgacha bo'lgan madaniyatda musiqaga moslab she'r o'qish keng ommalashgan mashg'ulot bo'lgan [3].

Shu munosabat bilan Lutfali Suratgar islomgacha bo'lgan o'zbek she'riyati o'ziga xos taraqqiyoti va yorqinligi bilan ajralib

turganini, bu adabiyotning dastlabki davridagi ko'plab mashhur o'zbek shoirlari musiqa san'atidan yaxshi xabardor bo'lganligini va o'z asarlarini xalqimizga kuylab berganliklarini ta'kidlaydi. Ular cholg'u asboblarini o'zlari mahorat bilan chalib, ba'zan she'rlariga musiqa bastalaganlar [7]. Tadqiqotchining qadimgi o'zbek she'riyatining yorqin taraqqiyoti haqidagi fikrlari e'tiborga loyiq bo'lsa-da, o'sha davr shoirlarining ashulalari ilm-fanga qadimdan ma'lum. Sosoniylar davrida ham u yoqdan-bu yoqqa ko'chib, to'y-hashamlarda, turli bayramlarda qatnashib, qo'shiq kuylaydigan maxsus qo'shiq ijrochilari bo'lgan.

Xalq she'rlari va qadimgi turkiy xalq og'zaki ijodi negizida masnaviy she'riy shakli paydo bo'lganligi haqidagi taxminlarimizni adabiyotshunos olimlarning asarlari va tadqiqotlari tasdiqlaydi. Adabiyotshunos olim, professor Najmi Sayfiyevning fikricha, ilk ishqiymaishiy she'rlar xalq og'zaki ijodi bilan bevosita bog'liqdir: "Qadimda xalq orasida eramizdan avvalgi IV asrda yunon yozuvchisi va shifokori Ktizias tomonidan to'plangan "Zarina va Striangaus" kabi she'riy ertaklar keng tarqalgan" [6].

Aytish joizki, qadimgi Turonzaminda nafaqat she'rlar yozilgan, balki boshqa xalq va millatlar she'riy dostonlarining ajoyib namunalari ham tarjima qilingan bo'lib, uning muxlislari bisyor bo'lgan. Sosoniy hukmdorlari Ardasher Bobokan va Shopur saroy kutubxonasida qadimgi yunon tarixchisi, Aleksandr Makedonskiyning zamondoshi Leontiy Salaminining guvohligiga ko'ra, Gomer "Iliatsa" asarining yig'ilishlarda musiqa jo'rligida ijro etilgan qadimgi forscha tarjimasini saqlashgan [4]. Bu she'rlar saroy davralarining davlat arboblari xursand qilish uchun

hukmdorlarning o'zlari tomonidan maxsus topshiriq bilan tarjima qilingan va ular orasida juda mashhur bo'lgan. Davlat arboblari, jamiyatning hukmron qatlamlari bu asarlarni tinglashdan zavqlanib, ularni takrorlashdan charchamas, har safar katta ma'naviy zavq olishardi.

Ta'kidlash joizki, qadimgi o'zbek xalqining ayrim she'rlari boshqa xalq va mamlakatlarning rivoyatlari, urf-odatlarini, mavzu va syujetlarini erkin talqin qilish asosida tuzilgan. "To'maris" yoki "Siyovush" she'ri sosoniylar davridayoq ma'lum bo'lgan ana shunday asarlar qatoriga kiradi.

Adabiyotshunos olim Muhammad Tarbiyat o'z maqolalaridan birida "Siyovush" afsonasining kelib chiqishi muammosini atroflicha ko'rib chiqadi. Uning ma'lum qilishicha, bu borada adabiy-tarixiy manbalarda, shuningdek, tadqiqot ishlarida turli fikrlar bildirilgan: ba'zi tadqiqotchilar she'ning yunoncha asosga ega ekanligini, boshqalari arabchadan kelib chiqishiga ishora qiladilar, bir qator olimlar "Siyovush" qadimgi turkiy xalq og'zaki afsonasi asosida paydo bo'lganligiga guvohlik beradilar [5].

Muhammad Muxtoriy o'z tadqiqotida "Mujmal-at-tavorix" nomli qissada Iskandar Zulqarnayn davrida "Siyovush" afsonasi yunon zaminida ma'lum bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Biroz vaqt o'tgach, Dorob ibn Dorob davrida yunon tilidan fors tiliga tarjima qilingan [3].

Bu taxminlarning qaysi biri to'g'ri, degan munozarali savolning yechimi maxsus ilmiy izlanishlarni talab qiladi va she'rning asl matni bizda jabduqda bo'lmagani uchun juda murakkab va qiyin ko'rinadi. Ammo bu va boshqa she'rlar qanday asosga ega bo'lmasin, qaysi davlatga mansub

bo'lmasin, ajdodlarimiz zaminiga kirib borgan holda qadimiy madaniy an'analarga mos ravishda o'zgarib, o'zbek adabiyotining ajralmas qismiga aylangani shubhasizdir.

Qadimgi adabiyotshunoslarning fikricha, "Darakhti asurig" she'rining parfiyacha matni she'riy asarga bog'langan, mos ravishda bu asarlarning turkiy va fors tiliga zamonaviy tarjimalari masnaviy she'riy ko'rinishida amalga oshirilgan. Yuqoridagi iqtibos va faktlardan xulosa qilish mumkinki, she'rlar Arshakiylar davridayoq mavjud bo'lgan. Boshqa tomondan, nemis sharqshunosi Kristian Rempis "Forscha "Masnaviy" va "Musammat"ning kelib chiqishi o'rta forslar davriga borib taqaladi ...." deb ta'kidlaydi. U sosoniylar davrining deyarli barcha asarlarini sinchkovlik bilan o'rganib, bir qancha qadimiy yozma yodgorliklarni tiklaydi. Qadimgi turkiy adabiyotning bu qadimiy namunalari qoldiqlaridan ma'lum bo'ladiki, ular 642-yildan oldin paydo bo'lgan va anonim muallifning ikki she'riy asaridan parchalar bo'lib, ulardan biri she'riy shaklda masnaviy, ikkinchisi esa musammat shaklida yozilgan [3].

Darhaqiqat, o'rta turkiy davrdan bizgacha yetib kelgan oz sonli she'riy asarlarda masnaviy she'riy shaklining qofiyalanish belgilari namoyon bo'ladi, ya'ni juftlashgan olmoshlar baytlarda berilgan. Demak, manbalarda "Qarkuy madhiyasi" ("Surudi Karkuy") yoki "Olov ibodatxonasi madhiyasi – Karkuy" ("Surudi otashkaday Karkuy") nomi bilan berilgan sosoniylar davriga oid she'riy parchada masnaviy she'riy shakliga xos "juft qofiyali juftlar qatori" mavjud [5].

Bunda olmoshlar asosan qo'shni tartibda birikadi: aa, bb, ss, gg, lekin oxirgi qator qandaydir qofiyadan mahrum. She'riy

parchaning qofiyalanishi masnaviyning qofiya misralariga o'xshash bo'lishiga qaramay, tadqiqotchilar uni g'azal yoki qasidaga nisbat berishadi. Bu o'rinda uning janrini o'rganishga hojat yo'q. Shunday bo'lsada, muallif qo'shni masnaviy qofiyasini qo'llagani e'tiborimizni tortadi.

Katta ishonch bilan aytish mumkinki, turkiy-fors adabiyotining ilk davrlari shoirlari, turkiy-fors she'riyatining ilk urinishlarini tadqiqotchilar e'tirof etgan Abulyon-bagi, Mas'ud Marvaziylar she'riy asarlardan juft qofiyalarni o'zlashtirganlar. Demak, masnaviy ona zaminimizda vujudga kelgan va turkiy-fors adabiyotida o'zining munosib o'rnini egallagan turkiy baytning eng qadimiy shaklidir. Ko'pchilik sharqshunoslar yirik alohida arab asarlarida qo'sh qofiya qo'llanilishiga shubha bilan qaraydilar va bu adabiyotdagi masnaviy va uning qofiyasi aynan turkiy asl arabzabon shoirlar va o'zbek adabiy an'analarning ta'siri natijasida paydo bo'lganiga ishonch hosil qiladilar. Va bu borada shuni aytishimiz mumkinki, arab shoirlari turkiy (o'zbek) safdoshlaridan farqli ravishda she'r yozish qobiliyatidan mutlaqo mahrum bo'lganlar [4].

Demak, bu taxmin va faktlar o'zbek adabiyotida masnaviy she'riy shakli qadimiy kelib chiqishi, turkiy-fors adabiyoti rivojining dastlabki bosqichida

gullab-yashnashi o'zgacha bo'lgan madaniy an'analimiz davomi ekanligi haqidagi farazimizni tasdiqlaydi.

Yuqoridagilarga asoslanib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

– masnaviy she'riy shakli va qofiyalanishi Turonzaminning islomgacha bo'lgan xalq adabiyoti bilan bevosita bog'liqligi;

– ishqiy-romantik va doston she'rlari qadimiy o'quv yurtlarida o'rganilib, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan;

– qadimiy og'zaki adabiyotda va ahamoniylar, arshakiylar va sosoniylar davrida ham ishqiy-romantik va epik she'rning mavjudligi masnaviy she'riy shakli qadimiylikining yorqin dalilidir;

– masnaviy qadimiy turkiy (o'zbek) adabiyotining mevasi bo'lib, qo'sh qofiya qo'llanishi qadimgi turkiy adabiy an'analardan o'zlashtirilgan;

– she'riy shakl-masnaviy arab she'riyati an'analari bilan bog'lanmagan, balki qadimgi turkiy adabiyotdan ildiz otgan va faqat arablar istilosidan keyin arab shoirlari orasida mashhur bo'lib, ular tomonidan o'zlashtirilgan;

– turkiy-fors adabiyoti taraqqiyotining dastlabki davrlarida masnaviyning gullab-yashnashi va mashhurligi islomgacha bo'lgan turkiy (o'zbek) adabiyoti madaniy an'analarning qadimiylikidan dalolat beradi.

References:

1. Абдусаттаров А. Маснави и его роль в арабской и западной литературе // Вести Национального университета. – № 4. – 2021.
2. Дармстетер Дж. Происхождение персидской поэзии. – Москва, 2016.
3. Тарбият, Мухаммад. Иранские маснави и маснави. // Маколоти Тарбият Усилиям Хусейна Мухаммадзода Сиддикина. – Тегеран: Дунойи Китаб, 2017.
4. Daudpota Umar Muhammad. The influence of Arabic poetry on the development of Persian poetry. – Bombay, 2019.

5. Mardonova M. (2020) Zamonaviy adabiy jarayonda masnaviy asarlarda namoyon bo'lishi// Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2. ISSUE 7.
6. Саттарова М.Н. Понятие о Маснави. Как пишут Маснави// Вестник МГУ. Филология. 2021. – №2.
7. Таджибаев Ш. (2019). О некоторых замечаниях о формировании поэтической формы «Маснави». – Вестник МГУ. Филология. – №3.